

TIPĂRITURILE ALBAIULIENE DIN SECOLELE XVI-XVII ÎN COLECȚIA BIBLIOTECII BATTHYANEUM

Activitatea tipografică din veacurile XVI și XVII a reședinței principelui din Transilvania este ilustrată de producția celor cinci tiparnițe, care au tipărit cu sprijinul curții princiare din Alba Iulia.

Astfel, după răspândirea invenției lui Johannes Guttenberg în Europa, înspre finele secolului al XVI-lea se înființează la Alba Iulia o tipografie condusă de un tipograf de origine poloneză, pe nume Rafael Hoffhalter. Atelierul său a fost pus în slujba primului principe al Transilvaniei, Ioan Sigismund, al cărui blazon în gravură se poate întâlni la mai multe tipărituri ale meșterului Hoffhalter¹. Pentru secolul al XVI-lea se mai amintește activitatea unei tipografii slavone, în fruntea căreia se afla un discipol al lui Coresi, anume diacul Lorinț². Acestuia i se atribuie tipărirea unui *Tetraevanghel slavonesc* (1579), unui *Octoih* (1578) și a unei *Psaltiri* (1577-1580), diacul Lorinț obținând de la principele Ștefan Báthory (1571-1586) un privilegiu de a edita vreme de 30 ani, tiparnița sa fiind patronată de episcopul ortodox Ghenadie I și de principele Transilvaniei³.

În veacul următor, respectiv secolul al XVII-lea, sunt semnalate trei tipografii, dintre care două au imprimat doar în limba română cu litere chirilice - atelierul meșterului Dobre și tipografia mitropoliei ortodoxe -, iar cealaltă officină - tipografia princiară - în maghiară, latină, română și, mai târziu, chiar cu litere ebraice și grecești⁴.

Mergând pe firul cronologiei, amintim mai întâi tipografia princiară, care a activat între anii 1623-1658, fiind înființată de principele Gabriel Bethlen (1613-1629). În perioada activității acestei tiparnițe, dar separat de ea, a funcționat și atelierul lui popa Dobre zis și Dobre Dascălul, între anii 1639-1642⁵, care se datorează străduințelor mitropolitului de Transilvania, Ghenadie II (1620-1640)⁶.

Din această tipografie vor ieși lucrări de învățături calvine, intenția curții princiare de la Alba Iulia fiind propagarea Reformei în rândul românilor ardeleni. De aceea, principii transilvăneni au apelat la singura limba cunoscută de preoții români simpli de la sate și de către popor, la limba română.

Cărțile imprimate în acest atelier se particularizează prin faptul că literele de lemn erau confecționate separat, manual, iar foile nu erau imprimate cu presa, ci printr-o metodă de tipărire primitivă, care necesita o instalație foarte ieftină, și anume suprafața oglinzii textului se colora cu cerneală de tipar și apoi se imprima pe hârtie⁷.

Spre sfârșitul veacului al XVII-lea activează o altă instalație chirilică, de data aceasta tipografia Mitropoliei ortodoxe de la Bălgrad, cu limite temporale între 1683-1689 și cealaltă perioadă cu prelungire la începutul veacului al XVIII-lea, între 1699-1702⁸. Această tipografie a fost fondată în timpul principelui Mihai Apafi, care a sprijinit încercările literare românești, în primul rând pe calea traducerilor, grăbind cu o excepțională energie eliminarea limbii slave din viața bisericească română.

Cea mai importantă lucrare a tipografiei ortodoxe și, totodată, una din cărțile cele mai citite în epocă, rămâne *Chiriadromionul* din 1699, tipărit de meșterul tipograf Mihai Iștvanovici, zis și Mihai al lui Ștefan, fiind fiul tipografului Ștefan de Ohrida⁹.

După încetarea tiparniței mitropoliei în anul 1702, decenii întregi nu vor mai apărea lucrări chirilice în Transilvania; doar în veacul al XVIII-lea la Blaj, tipografie ale cărei baze o constituie tocmai această instalație adusă din Alba Iulia.

¹ Ecsedy Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473-1800 / Tipărirea de carte în Ungaria în perioada preseii manuale 1473-1800 I*, Budapest, Balassi Kiadó, 1999, p. 61-62.

² *Ibidem*, p. 124; Iacob Mârza, *Cultura și învățământul (sec. XVI-XVIII)*, în *Alba Iulia-2000*, 1975, p. 193.

³ Iacob Mârza, *op. cit.*, p. 193.

⁴ Ecsedy Judit, *op. cit.*, p. 125.

⁵ Iacob Mârza, *op. cit.*, p. 205.

⁶ Ecsedy Judit, *op. cit.*, p. 141.

⁷ *Ibidem*, p. 141-142.

⁸ *Ibidem*, p. 143-146; Eva Mârza, *Din istoria tiparului românesc. Tipografia de la Alba Iulia 1577-1702*, Sibiu, 1998, p. 64-109.

⁹ *Ibidem*, p. 144; Dan Simonescu, Gheorghe Buluță, *Pagini din istoria cărții românești*, București, 1981, p. 46-47.

În ceea ce privește tipăriturile albaiuliene propuse pentru studiu, care n-au fost cercetate și nici publicate până în momentul de față, acestea includ lucrări imprimate în secolele amintite în limba maghiară și latină.

Aceste cărți au ajuns prin căi diverse în fondul Bibliotecii Batthyaneum din Alba Iulia și au fost tipărite în officina lui Hoffhalter și în tipografia princiară din Alba Iulia.

Tiparnița lui Hoffhalter a activat între anii 1567-1569, imprimând în primul rând polemicile unitariene¹⁰ ale celui dintâi episcop al reformatilor și unitarienilor din Transilvania, David Ferenc¹¹, printre altele și procesul verbal al polemicii ivite între biserica reformată și cea unitariană.

După moartea meșterului Hoffhalter, în 1568, se mai continuă activitatea atelierului său, pe o tipăritură din 1568 figurând numele soției sale, și pe o alta, din 1569, numele lui Gregorius Wagner, un tipograf necunoscut, urmând ca celelalte imprimate să apară fără indicarea tipografului, respectiv a tipografiei¹². Din totalul de 12 lucrări albaiuliene, din secolele XVI-XVII, păstrate în colecțiile Bibliotecii Batthyaneum din Alba Iulia, pe care am reușit să le identificăm cu ajutorul registrelor bibliotecii și consultând cataloagele ungaricelor, 5 exemplare au fost tipărite între 1568-1569 la această tipografie a lui Hoffhalter și îl au ca autor pe David Ferenc, menționat anterior. Acestea sunt:

[David Ferenc, *Demonstratio falsitatis doctrinae Petrii Melii...*, 1568]; o polemică unitariană în 6 caiete (24 file), amintim numărul filelor deoarece literatura de specialitate – *RMK*¹³, *RMNY*¹⁴ /*Biblioteca maghiară veche, Tipăriturile vechi maghiare* / - menționează doar 14 file privind paginația cărții, ceea ce duce la concluzia că exemplarul analizat de cercetătorii maghiari a fost incomplet. Astfel, lucrarea prezentată de noi este o contribuție la bibliografia din domeniu.

David Ferenc, *REFUTATIO// PROPOSITIO//NVM PETRII MELII...*, [1568]; prin notele de proprietate de pe foaia de titlu, care ne ajută la descifrarea itinerariului cărții în diferite medii culturale, putem deduce că această lucrare a aparținut lui Ioan Synyi Marossino în 1568, ca pe urmă să ajungă în proprietatea lui Georgius Bölöni, conform ex-librisului de pe f.6 și ulterior al profesorului de gimnaziu superior din Brașov, Sillye Béla, datat cu anul 1917.

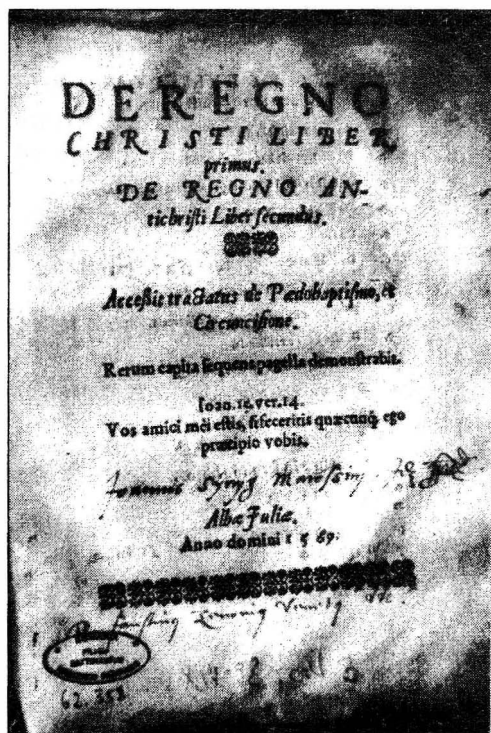

Fig. 1

David Ferenc, *DE REGNO// CHRISTI LIBER// primus...*, 1569; datorită semnului de proprietate putem afirma că ar fi fost un volum din biblioteca mai sus amintitului Ioan Synyi Marossino și pe urmă a lui D. Faustinus Zenovius (fig. 1).

David Ferenc, *DE REGNO// Antichristi & eius my//steriis...*, 1569; reprezintă o contribuție la bibliografia de specialitate, fiind o lucrare nou descoperită. Privitor la circulația acestei cărți, însemnarea lui Gheorghe Rákoczi – “*Georgius Rakoci Dei gratiae Princeps Transilvaniae, et Regni Hungariae Dominus & Siculorum Comes*” – ne face să credem că ar fi făcut parte din biblioteca principelui transilvănean, iar nota de pe ultima foaie îl indică pe Stephani Nagy Ajlas ca proprietar.

[David Ferenc, *Első része az szent írásnac...*, 1569]; se păstrează fragmentar, în 8 file, fiind extrasă din coperta cărții lui Geleji Katona István, *Praeconium*, Alba Iulia, 1640, file care au fost ulterior restaurate.

¹⁰ Ecsedy Judit, *op. cit.*, p. 146.

¹¹ Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái / Viața și activitatea scriitorilor maghiari* /, Budapest, 1893, vol. II., p. 642.

¹² Ecsedy Judit, *op. cit.*, p. 62.

¹³ Szabó Károly, *Régi Magyar Könyvtár/Biblioteca maghiară veche* /, vol. II, Budapesta, 1885, p. 29.

¹⁴ *Régi magyarországi nyomtatványok 1473-1600/Tipăriturile vechi maghiare 1473-1600* /, vol. I, Budapesta, 1971, p. 272.

După încetarea activității tipografiei lui Hoffhalter, pășind peste pragul secolului, a mai trebuit să treacă mai mult decât o jumătate de veac, ca să se înființeze un alt atelier în 1622, de data aceasta din inițiativa principelui Transilvaniei de atunci. În ambițiile sale de protector al culturii și al artelor frumoase, principele Gabriel Bethlen voia să transforme Alba Iulia într-un Heidelberg de Est, astfel înființând în anul 1622 Colegiul Academic cu trei facultăți – teologică, filosofică și filologică – și tot în același an tipografia care, prin întreaga sa activitate, trebuia să sprijine procesul de învățământ de la școala superioară din localitate și să susțină politica de calvinizare a principelui¹⁵.

Antecedentele fondării tipografiei de la Alba Iulia își au originea în tipografia catolică a arhiepiscopiei din Bratislava, fondată în 1610 și mutată la Trnava în anul 1617, ca de acolo să ia drumul către Košice (Slovacia) în primăvara anului 1621, la porunca principelui Gabriel Bethlen. Košice a însemnat doar situația provizorie a instalației, pentru ca intenția adevărată a principelui a fost, de fapt, transportarea ei la reședința lui, la Alba Iulia, aceasta realizându-se în noiembrie 1622¹⁶.

Primul produs al oficinei nou instalate datează din primăvara anului 1623 și din păcate nu se cunoaște numele tipografului. Cei dintâi meșteri tipografi au fost chemați din Cluj; din anul 1624 cunoaștem numele lui Válaszúti András și Meszléni Márton, care au imprimat cuvântarea funerară rostită la mormântul soției lui Gabriel Bethlen, Susanna Károlyi¹⁷.

O adevărată schimbare în conducerea atelierului a intervenit în anul 1628, când tipografia a beneficiat de prezența unui meșter și legător, originar din Silezia, pe nume Jacob Effmurd Lignicensis, a cărui activitate se încheie în anul 1634. Începând de acum timp de zece ani toate tipăriturile vor apărea cu impressumul de "tipografie princiară"¹⁸.

În existența tipografiei princiare a început o nouă perioadă odată cu sosirea celor patru profesori chemați de principele Gabriel Bethlen de la universitățile celebre europene – Johann Heinrich Alsted, Johann Heinrich Bisterfeld, Ludovic Philip Piscator și Isaac Basire¹⁹.

Acești învățați de talie europeană, după stabilirea lor la Colegiul Academic din Alba Iulia, își încep planurile de dezvoltare a școlii, în care un loc aparte ocupă și tiparnița. Astfel, în actul diplomatic din 10 februarie 1630 se anunța procurarea literelor ebraice și grecești pentru atelier și tipărirea de manuale²⁰. Reînnoirea instalației tipografice a avut strânse legături cu reorganizarea tipografiei însăși. S-a păstrat un document din anul 1636 cu numele meșterilor aduși din străinătate, act întocmit de principele Gheorghe Rákóczi I, din care îi cunoaștem pe Matthias Elscholtz, Andreas Gregorius Schemnicensis și Martin Maior din Brașov. În timpul activității acestuia din urmă s-au procurat instalațiile chirilice pentru tipografie și au apărut 5 lucrări în limba română²¹.

După 35 de ani de funcționare, tipografia princiară este prădată de atacul turco-tătarilor din 5-6 septembrie 1658 și mutată la Sibiu²². În anul 1667, pe baza unor izvoare de epocă, se atestă prezența instalației amintite la Cluj, unde își va relua activitatea unindu-se cu tipografia orădeană în urma ordinului dat de principele Mihai Apafi în 1672-1673.

Pe lângă articolele de lege ale adunărilor de stat, în limba maghiară, care apăreau cel puțin o dată pe an, tipografia princiară a mai imprimat o serie de manuale, meditații reformate și opere teologico-științifice.

Din punct de vedere tipografic și literar cele mai remarcabile opere ale atelierului rămân: *Gradualul vechi* (1636), o operă reformată unică, care impresionează prin dimensiunile sale mari și *Noul Testament* (1648) în limba română²³.

Din producția editorială s-a ținut până în prezent evidența a 150 de lucrări, sumă din care aproape o treime o constituie manualele.

Totuși, față de exemplarele albaiulene păstrate la Sibiu – cca. 50²⁴, în fondul Bibliotecii Batthyaneum găsim doar 7 tipărituri ale tipografiei princiare:

¹⁵ Iacob Mârza, *op. cit.*, p. 197-198; Ecsedy Judit, *op. cit.*, p. 124.

¹⁶ Ecsedy Judit, *op. cit.*, p. 124.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ Iacob Mârza, *op. cit.*, p. 199.

²⁰ Ecsedy Judit, *op. cit.*, p. 125.

²¹ *Ibidem*, p. 126.

²² *Ibidem*.

²³ *Ibidem*.

²⁴ Doina Năgler, *Catalogul transilvanicelor (sec. XVI-XVII)*, vol. I, Sibiu, 1974, p. 35-205.

[*Exequiarum coereimonialium serenissimae principis...*, 1624]; o lucrare de omiletică funebră dedicată soției principelui G. Bethlen, Susanna Károlyi.

Fig. 2

fragmente au fost descoperite în coperta legăturii unei opere a lui Geleji Katona István, este vorba de o lucrare menționată anterior, *Praeconium* din anul 1640.

Geleji Katona István, *PRAECONII// EVANGELICI//* ..., 1640; o carte religioasă a episcopului evanghelic reformat și educatorului de curte al lui Ștefan Bethlen, fratele mai mic al principelui, carte care, conform însemnării de pe foaia de titlu, presupunem că ar fi aparținut lui Kerezedi Mihail, care a cumpărat-o de la Andrei Nádudvari – rectorul Colegiului Reformat din Debrecen – cu 1 florin și 50 denari în anul 1686. Volumul acesta a mai fost și în proprietatea Colegiului din Aiud în 1710, precum a lui Ladislaus Baronus (fig. 2).

[Geleji Katona István, *Titkok titka...*, 1645]; o tipăritură care a aparținut unei femei, Kassai Anna în 1649 – fenomen mai rar întâlnit în secolele precizate – această informație fiind transmisă de supralibrosul legăturii din piele a volumului.

[Wendelinus Marcus Fridericus, edidit Bisterfeld] *Dicționar de idiomuri latino-maghiare* din anul 1646; exemplarul păstrat în colecția Bibliotecii Batthyaneum se află într-o stare deteriorată (fig. 3), caietele fiind legate la începutul secolului XX de către un legător din Alba Iulia, numit Solomon Szabin. Aceste

Fig. 3

Juristul și preotul calvin Kászoni János publică la 1647 *RÖVID IGAZGATÁS// A Nemes Magyar Országának...*, o carte legislativă, care, după însemnările de pe ultima foaie, ne indică circulația ei la diferiți ani – “Anno 1672”, “1699 die 26 Octobris” – iar notele de proprietate de pe forțaț dau dovadă că a aparținut cândva lui Sigismund Pókai și lui Antonius Batthyani de Ják, ca pe urmă să fie semnalată în colecțiile seminarului iezuit la 1875 (fig. 4).

CATECHISMUS// RELIGIONIS// CHRISTIANE//..., 1655, o tipăritură religioasă cu texte paralele în latină și maghiară (fig. 6). Conform ex-librisului de pe forțaț a fost un volum al Eleonorei Blümin în 1730 – de asemenea un caz neobișnuit ca o femeie să-și dateze cu semnul de proprietar o carte.

Fig. 4

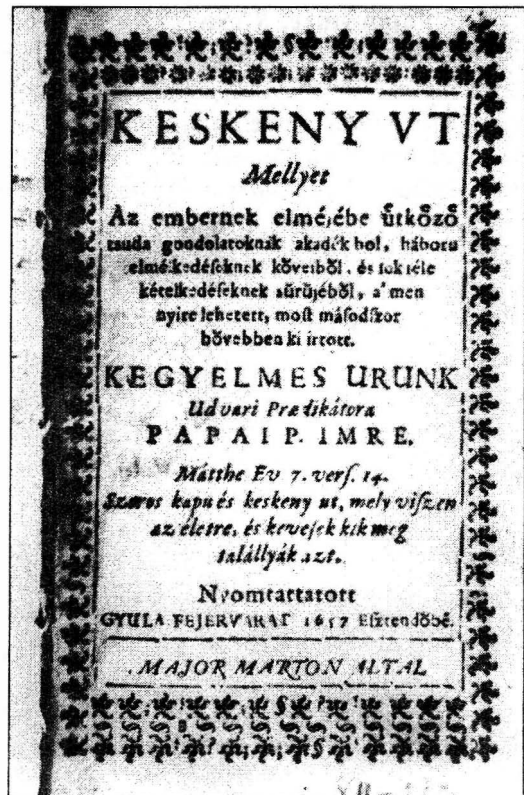

Fig. 5

Fig. 6

Páriz Pápai Imre, *KESKENY VT// Mellyet...*, 1657 (fig. 5); o lucrare editată de predicatorul de curte al principelui Gh. Rákóczi II. Acest volum a aparținut lui Enyedi Szöcs György din Sibiu, care și-a datat ex-librisul cu anul 1665. După aceea, la 14 martie 1739 îl găsim la Sigismund Forkos din Seuca (jud. Mures), care atrage atenția, că în cazul pierderii cărții, să-i fie inapoiat ca la un prieten bun, dacă cel, care o va găsi este creștin. Tot Sigismund Forkos mai consemnează pe forța cărții un proverb în latină: "*Non omnes sunt Sancti qui caedant Limina Templi*" = "Nu toți sunt sfinți, cei care trec pragul bisericii".

În concluzie, aceste tipărituri albaiuliene, păstrate în fondul Bibliotecii Batthyaneum în număr destul de mic, constituie doar un modest capitol la istoria producției editoriale albaiuliene din veacurile XVI-XVII, contribuind la configurarea evoluției presei de pe teritoriul României de astăzi.

CSALLA RITA
Univesitatea „1 Decembrie 1918”
Alba Iulia

PRINTED BOOKS OF ALBA IULIA FROM THE 16-17TH CENTURIES IN THE BATTHYANEUM LYBRARY'S COLLECTIONS

SUMMARY

The typographical activity of the Prince's residence of Transylvania in the 16-17th centuries is illustrated by the production of five printing shops that functioned with the financial support of the Princely Court from Alba Iulia.

We know about the activity of two presses from the 16th century: one of them was led by *Raphael Hoffhalter* between 1567-1569 and the other - the Slavonic one - by a disciple of Coresi, named *diacul Lorinț*.

From the next century - 17th century - are known three printing offices: two of these have printed only in Romanian with Cyrillic letters, and the other office - *the princely press* - in Hungarian, Latin and Romanian, later with Hebrew and Greek letters. This printing house functioned between 1623-1658.

The printings of Alba Iulia, proposed for this article, that have not been studied or published yet, include works in Hungarian and Latin from the mentioned centuries. These books arrived in different ways in the Batthyaneum Library's funds and were printed by the Hoffhalter's office and the princely press of Alba Iulia. Here we found 12 volumes from Alba Iulia, printed in the 16-17th centuries, that we have identified with the library's registers and consulting the catalogs of the Hungarian books. Five of them were pressed in the Hoffhalter's office and seven in the princely press of Alba Iulia.

Although, in the library from Sibiu there are almost 50 exemplars of printings from Alba Iulia, this little number of books kept in the Batthyaneum Library form a short chapter in the history of the editorial production from Alba Iulia between the 16-17th centuries.